



शिवजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघाचे विद्वत्प्रमाणित त्रैमासिक

# शिविम संशोधन पत्रिका

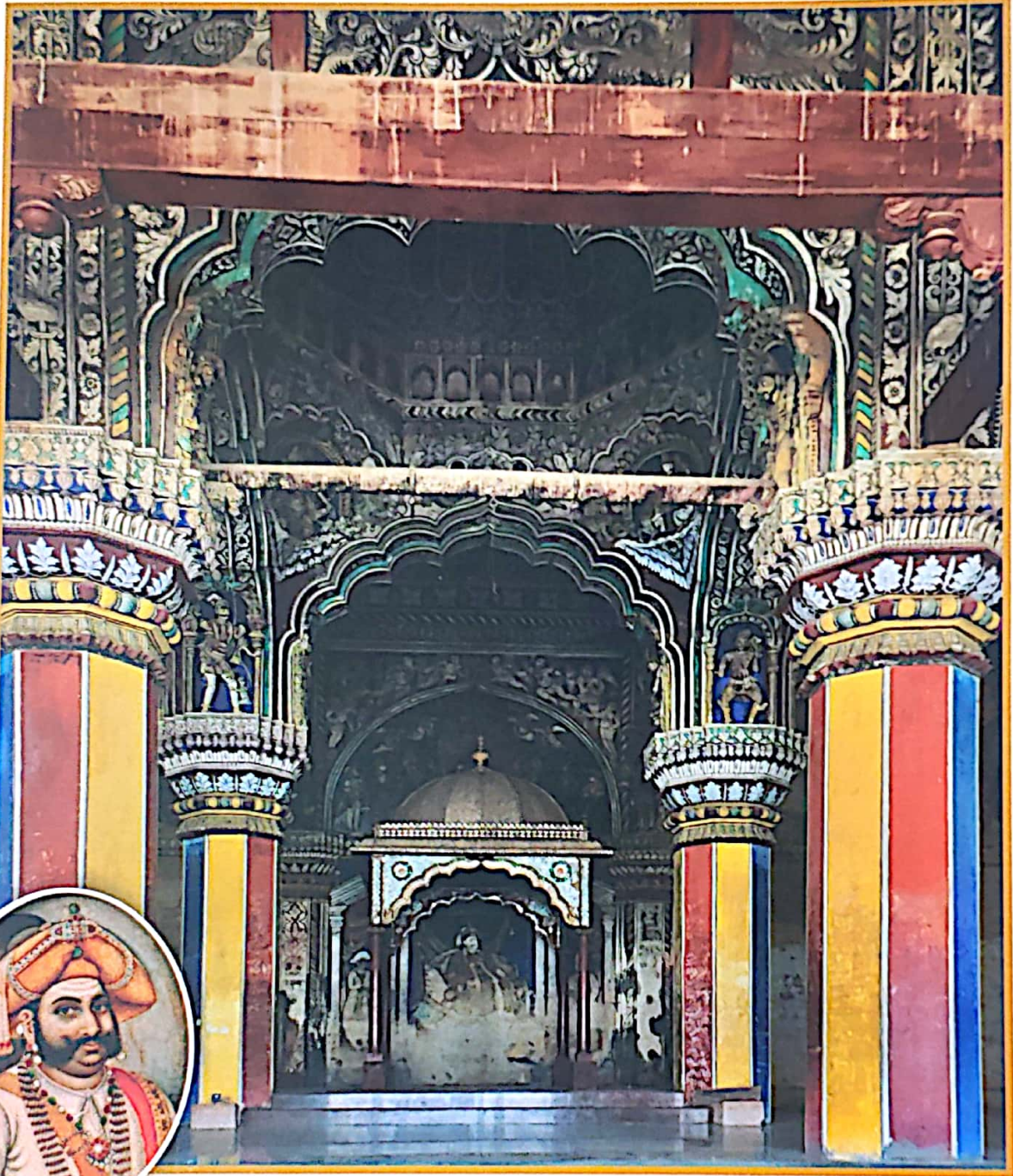
(Peer Reviewed Referred Research Journal) ISSN No. 2319-6025

(विद्यापीठ अनुदान आयोग नवी दिल्ली मान्यता अ. क्र. ६४१७५)

वर्ष चौदावे : अंक त्रेचाळीसावा व चव्वेचाळीसावा

जुलै-ऑगस्ट-सप्टेंबर, ऑक्टोबर-नोव्हेंबर-डिसेंबर २०२५ (जोडअंक)

## तंजावर विशेषांक



तंजावरचे सरफोजीराजे (दुसरे)



शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघाचे विद्वत्प्रमाणित

## शिविम संशोधन पत्रिका

(Peer Reviewed Referred Research Journal) ISSN No. 2319-6025

(विद्यापीठ अनुदान आयोग नवी दिल्ली मान्यता अ. क्र. ६४१७५)

## तंजावर विशेषांक

वर्ष चौदावे : अंक त्रेचाळीसावा व चव्वेचाळीसावा

जुलै-ऑगस्ट-सप्टेंबर, ऑक्टोबर-नोव्हें.-डिसेंबर २०२५ (जोडअंक)

● संपादक ●  
नंदकुमार मोरे

● अतिथी संपादक ●  
जयवंत दळवी  
डॉ. तानाजी हवलदार

● प्रकाशक ●  
भरत जाधव

अध्यक्ष, शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघ, कोल्हापूर  
द्वारा : द्वारकाधिश, साईनगरी, नागठाणे  
ता. जि. सातारा - ४१५५१९

● मुखपृष्ठ ●  
सचिन भोसले

● मुद्रक ●

भारती मुद्रणालय

८३२, ई वॉर्ड, शाहूपुरी ४थी गल्ली, कोल्हापूर.

फोन नं.: ०२३१-२६५४३२९

ही संशोधन पत्रिका प्रकाशक डॉ. भरत जाधव, यांनी शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघ, कोल्हापूर यासाठी भारती मुद्रणालय, कोल्हापूर येथे छापून द्वारकाधिश, साईनगरी, नागठाणे, ता.जि. सातारा - ४१५५१९ येथे प्रकाशित केली. या पत्रिकेत प्रकट झालेल्या मतांशी संपादक, प्रकाशक व मुद्रक सहमत असतीलच असे नाही.



# अनुक्रमणिका

(भाषा आणि साहित्य विषयक निबंध)

१. संपादकीय / ७
२. तंजावर आणि मराठी : इतिहास, साहित्य, भाषा, संस्कृती व वर्तमान / सतीश बडवे / १५
३. सरस्वती महाल ग्रंथालय / डॉ. नंदकुमार मोरे / १८  
तंजावर राज्याचा भाषाविषयक दृष्टिकोन /  
डॉ. नंदकुमार मोरे / २३
४. तंजावर भोसले घराण्याचे योगदान / बी. रामचंद्रन / २८
५. तंजावरचे मराठी साहित्य आणि संस्कृती  
प्रा. डॉ. अशोक सदाशिव तवर / ३९
६. मध्ययुगीन तंजावरी मराठी साहित्य / डॉ. अरुण शिंदे / ४३
७. तंजावरी मराठी नाटक रंगभूमी : प्रबोधनपर नाटकाची
८. गंगोत्री / डॉ. अशोक नामदेव शिंदे / ५०
९. मराठीचे आद्य नाटककार : तंजावरचे राजे शहाजी  
डॉ. गुंडोपंत पाटील / ५६
१०. तंजावरची स्वयंवरकाव्ये / प्रा. प्रकाश दुकळे / ६१
११. तंजावरचे मराठी साहित्य अन् संस्कृती  
डॉ. प्रतिभा प्रदीप पाटणे / ६६
१२. तंजावरमधील मराठी साहित्य / डॉ. भरत जाधव / ७०
१३. तंजावर : मराठी लोकजीवन आणि संस्कृती  
डॉ. मांदेश हिरेमठ / ७९
१४. मराठी नाटक आणि रंगभूमीच्या उगमाचा शोध  
डॉ. यशवंत मारुती चव्हाण / ८२
१५. तंजावर संस्थानचे मराठी भाषा आणि साहित्य संदर्भातील  
योगदान / डॉ. युवराज देवाळे / ८८
१६. प्रतापसिंहराज भोसलेकृत उषापरिणय भागवत मेळानाट्य  
/ प्रा. डॉ. राजश्री मनोहर बिसुरे / ९१
१७. तंजावरची मराठी नाट्यपरंपरा / प्रा. डॉ. विठ्ठल नामदेव  
रोटे / ९६
१८. तंजावरचे मराठी वाङ्मय / डॉ. शैलजा शिंदे / १००
१९. तंजावरचे राजे सरफोजी भोसले : अर्वाचीन मराठीचे आद्य  
वाङ्मयसेवक / डॉ. सुभाष बसगोंडा पाटील / १०५
२०. तंजावर येथील मराठी साहित्य / प्रो. डॉ. कदम संभाजी  
धोंडीराम / १०९
२१. कीर्तनाख्याने लिहिणारा पहिला मराठी तंजावरस्थ कवी :  
आनंदतनय / प्रा. डॉ. धनंजय होनमाने / ११३
२२. तंजोर चित्रकला शैली: सांस्कृतिक आणि धार्मिक ओळख  
/ प्रा. डॉ. धोंडीराम जगन्नाथ दामे / ११९
२३. आद्य मराठी नाटककार शाहराज भोसले यांचे नाट्यलेखन  
/ डॉ. कैलास सोनू महाले / १२४
२४. तंजावर मराठी राज्य-कोश वाङ्मय निर्मितीतील योगदान  
/ प्रा. डॉ. सुभाष दिनकर आहेर / १२८
२५. तंजावर येथील सरस्वती महाल लायब्ररीमध्ये उपलब्ध  
असणारे शिवभारत या ग्रंथाचे हस्तलिखित व त्याचे महत्त्व  
/ प्राचार्य डॉ. जे. पी. कदम / १३३
२६. सरस्वती महाल ग्रंथालयातील हस्तलिखिते : एक  
संशोधनात्मक अभ्यास / प्रा. रामचंद्र उत्तम ढवळे / १४०
२७. तंजावरच्या शाहजीराजांचे मराठी साहित्यातील वाङ्मयीन  
योगदान / डॉ. विजयालक्ष्मी विजय देवगोजी / १४३
२८. तंजावरचे साहित्य व कलाक्षेत्रातील योगदान  
शिल्पा संजय कुंभार / १४८
२९. एकेन्द्र ऊर्फ एकोजी (दुसरे) राजेकृत शाकुंतल नाटकातील  
सौंदर्य / प्रा. डॉ. संग्राम गोपीनाथ थोरात / १५१
३०. तंजावर नाटकांचे लेखन-तंत्र  
डॉ. सुखदेव नारायण एकल / १५५
३१. तंजावर येथील मराठी चरित्र वाङ्मय एक विहंगम दृष्टिक्षेप  
/ श्री. बसवराज चन्नय्या वस्त्रद / १५९
३२. The Pagoda Tree: Literary Reflection of Declining  
Maratha Kingdom of Tanjore Shifting  
Devadasi's Status from Sacred to Profane / Dr.  
Sujata Gonteshwar Patil / 164
३३. तंजावरचे प्रतापसिंह पहिले यांचे वाङ्मय निर्मितीमधील  
योगदान / डॉ. रेखा काशिनाथ पसाले / १६९
३४. तंजावर मराठा साम्राज्य : भाषिक आणि सांस्कृतिक  
संश्लेषणाचा एक अभ्यास / डॉ. लक्ष्मण सर्जेराव शिंदे /  
१७३

# एकेन्द्र ऊर्फ एकोजी (दुसरे) राजेकृत शाकुंतल नाटकातील सौंदर्य

प्रा. डॉ. संग्राम गोपीनाथ थोरात

सहायोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग

किसन वीर महाविद्यालय, वाई, मोबा.: ९६०४०४६०८४

प्रस्तावना

राजे शहाजी आणि राजमाता जिजाबाई यांच्या संस्कारामुळे छत्रपती शिवाजी महाराजांनी हिंदवी स्वराज्याची स्थापना केली. त्यामुळे आपला भूगोल सुरक्षित राहिला. तसेच त्यांच्या पराक्रमामुळेच इतिहासही निर्माण झाला. शिवरायांचे स्वराज्यस्थापनेचे कार्यतर मोठे आहेच; शिवाय त्यांनी राज्यव्यवहार कोशाची निर्मिती करून, मराठीला राज्यभाषेचा दर्जाही मिळवून दिला. त्यांनी मराठी भाषेतील परकीय शब्दांना पर्याय म्हणून तयार केलेला राज्यव्यवहार कोश हा महत्त्वाचा भाषिक प्रयोग होता. मराठी भाषेची शुद्धता जपणे आणि प्रशासनामध्ये मराठीचा वापर वाढविणे हा त्यामागील मुख्य हेतू होता. जिजाबाईंनी बाल शिवबाला रामायण-महाभारतातील राम-कृष्णाच्या गोष्टी सांगून, धैर्यवान बनविले. तसे शहाजी राजेही विद्वान होते. ते बहुभाषिक असल्याने, पुढील पिढीवर त्यांच्या कर्तृत्वाची मोहर उमटली.

'राज्यव्यवहारकोश' हा फारसी-अरबी शब्दांना संस्कृत पतिशब्द देणारा कोश होय. शिवकालीन राज्यव्यवहारात मराठी भाषेवर यावनी भाषेचे फार मोठे आक्रमण झाले होते. मराठी भाषा फारसीमय होऊन गेली होती. अशा वेळी राज्यव्यवहारातील भाषा शुद्ध राखावी या हेतूने शिवाजीने अत्यंत दूरदर्शीपणाने या कोशाची निर्मिती करविली. शिवाजीची स्वदेश-स्वभाषाप्रेमाची ही छोटीशी गौरवगाथा होय, असे म्हणण्यास हरकत नाही. शिवाजीने या कोशरचनेचे काम स्वतःच्या पदरी असलेल्या राजकाजनिपुण व चाणाक्ष अशा रघुनाथ नारायण हणमंते या सचिवाकडे सोपविले.<sup>१</sup> असा डॉ. श्री. भा. वर्णेकर यांच्या पुस्तकातील संदर्भ मिळतो. पुढे संभाजी राजांनीही 'बुधभूषण' हा संस्कृत ग्रंथ लिहून, आपले भाषाप्रेम सिद्ध

केले. हा वारसा शिवाजी महाराजांचे सावत्र बंधू तंजावरच्या व्यंकोजींच्या वारसदारांनीही जपला.

तंजावरच्या भोसले घराण्याची साहित्यसेवा

शहाजी राजांचे संस्कार जसे छत्रपती शिवाजी महाराजांवर झाले तसे; शिवरायांचे सावत्र बंधू व्यंकोजी राजे यांच्यावरही झाले होते. शहाजी राजे आदिलशाहीच्या विस्तारासाठी दक्षिणेत कर्नाटकात गेले त्यामुळे तेथील मराठी सत्तेची मुहूर्तमेढ रोवण्याचे श्रेय शहाजींकडे जाते. त्यांच्या मृत्यूनंतर बादशहाने ती जहागिरी व्यंकोजींना दिली. पुढे व्यंकोजींनी तंजावर येथे मराठी राज्य स्थापन केले. त्यांच्यामुळेच तंजावरमध्ये मराठी संस्कृती रूजली. मराठी तेथील राजभाषा बनली. व्यंकोजींना संस्कृत, तेलुगू भाषा ज्ञात होत्या. त्यांचे तेलुगू भाषेतील 'द्विपद रामायण' तर पत्नी दीपाबाई यांच्याही स्फुट रचना आहेत. या दांपत्याचा मुलगा शाहराजा दुसरा हाही कवी होता. त्यांनी मराठी नाटकेही लिहिली आहेत. हे राजे स्वतः नाटकांत भूमिकाही करित असत. त्यांनी उभारलेली नाट्यगृहे ही त्याची प्रचिती देतात. शाहराजा दुसरा याचा भाऊ सरफोजी पहिला हा गादीवर आल्यानंतर त्यानेही मराठीची सेवा केली. तुळजाराजा पहिला हेही कवी आणि संगीत तज्ज्ञ होते. त्यांच्या तमिळ आणि मराठीत अनेक भक्तीपर रचना आहेत. यानंतरचे राजे व्यंकोजी दुसरे यांच्याही राज्यात अनेक विद्वान आश्रित म्हणून होते. पुढील राजे प्रतापसिंह हे स्वतः कवी व नाटककार होते. त्यांना मराठी, तमिळप्रमाणेच संस्कृत भाषेचेही ज्ञान होते. प्रतापसिंहांनंतर तुळजाराजा दुसरा गादीवर आले. त्यांनीही मराठीत भक्तीपर श्लोक व पदे लिहिली आहेत. यानंतरचे राजे अमरसिंह यांनी त्यांच्या काळातील कृष्ण या अमात्याकडून 'रुक्मिणी स्वयंवर' हे काव्य लिहून घेतले. यांच्यानंतरचे राजे सरफोजी दुसरा त्यांच्या काळात

त्यांनी इटालियन, लॅटिन, ग्रीक, फ्रेंच या भाषा शिकण्यासाठी स्वतः प्रयत्न केले. त्यांनी बांधलेले 'सरस्वती महाल' हे ग्रंथालय प्रेक्षणीय आहे. या विषयावर शिवाजी विद्यापीठातील मराठी विभागातील प्रो.डॉ.नंदकुमार मोरे यांनी नुकतीच मराठी विश्वकोशामध्ये नोंद लिहिली आहे.

सरफोजी राजे दुसरा यांची कारकीर्द मोठी होती. त्यांना वैद्यकीय क्षेत्राविषयी उत्सुकता होती. त्यांनी 'धन्वंतरी महाल' ही संस्था उभारली 'वैद्यराज चिंतामणी' या तमिळ ग्रंथाचा मराठी अनुवाद केला. स्वतःचा छापखाना उभारून या छापखान्यात मराठीतील पहिले पुस्तकही छापले. त्यांनी इंग्रजी वाङ्मयाचाही अभ्यास केला होता. सरफोजी राजानंतर त्यांचा मुलगा शिवाजी दुसरा गादीवर आला. यांच्या हातूनही मराठीची सेवा घडली. भोसले कुळातील या सर्वच राजांच्या काळात अनेक विद्वानांना, कलावंतांना, साहित्यिकांना राजाश्रय मिळाला. या साऱ्यांच्या प्रयत्नांमुळेच दक्षिण भारतात मराठी भाषा व संस्कृती रूजली. तेथील मराठी बोलीला तंजावरचे लोक 'तंजोर मराठी' असे संबोधतात. काव्य, चित्र, नाट्य, संगीत या कलांमध्ये सर्वच राजे सक्रिय सहभाग नोंदवत होते. डॉ. नंदकुमार मोरे म्हणतात, 'तंजावर मराठी राजांची कलाक्षेत्रातील कामगिरी येथील तंजावर पेंटिंगमुळे ओळखली जाते. तंजावर मराठी राजांनी विकसित केलेली ही कला कलाक्षेत्रात 'तंजोर स्कूल ऑफ पेंटिंग' या नावाने प्रसिद्ध आहे. स्वतःची शैली म्हणून विकसित केलेली ही पेंटिंगची कला आजही या राजघराण्यात सुरू आहे. या पेंटिंगचे हजारो नमुने तंजावरमध्ये विविध मंदिरे आणि सरस्वती महालमधील हजारो हस्तलिखित ग्रंथांमध्ये ही पेंटिंग पाहायला मिळतात.'<sup>२</sup>

एकेन्द्र ऊर्फ एकोजी राजे दुसरे यांच्या साहित्यिक कार्याबद्दल 'मध्ययुगीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास' या पुस्तकातील 'तंजावरचे मराठी वाङ्मय' या प्रकरणात डॉ. नंदकुमार मोरे म्हणतात, 'शाहराजांचे लहान बंधू तुळजेन्द्रपुत्र एकोजी (दुसरे) यांना वैद्यक व ज्योतिषशास्त्राचा व्यासंग होता. त्यावर त्यांनी ग्रंथही लिहिले आहेत. ते संगीत कलेत निष्णात होते. त्यावरील त्यांचा 'संगीतसारामृत' हा ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. त्यांनी 'शाकुंतल' आणि 'कमलांबा-त्यागेश

१५२ | जुलै-डिसेंबर २०२५

परिणय' अशी दोन महत्त्वपूर्ण नाटके लिहिली आहेत. (पृ.क्र.३९७) एकोजी राजे यांनी लिहिलेल्या 'शाकुंतल' नाटकाचा या लेखात परामर्श घ्यायचा आहे. एकोजी राजेकृत शाकुंतल नाटकातील सौंदर्य

कालिदासाच्या कालखंडाबद्दल अभ्यासकांच्यात मत-मतांतरे आहेत. त्याची शाकुंतल, विक्रमोर्वशीय, मालविकाग्निमित्र ही नाटके, कुमारसंभव व रघुवंश ही महाकाव्ये, मेघदूत हे खंडकाव्य व ऋतुसंहार हे निसर्गवर्णनपर काव्य अशा सात कलाकृती निर्माण केल्या.<sup>३</sup> कालिदासाच्या अभिज्ञानशाकुंतलम या नाटकात सूत्रधार, नटी, सारथी, वैखानस, शकुंतला, दुष्यंत, अनसूया, प्रियंवदा, गौतमी, काश्यप, शाङ्गरव, विदूषक, कण्वमुनि व मारीच ही प्रमुख पत्रे आहेत. तर एकोजीराजे यांच्या शाकुंतल या नाटकात सूत्रधार, दरू, ऐशीनटी, शकुंतला, दुष्यंत, मंजुवाणी, काश्यपमुनि (कण्व), नारद, विदूषक अशी पात्ररचना आहे.

कालिदासाच्या अभिज्ञानशाकुंतलम या नाटकाइतके एकोजीराजे यांचे नाटक दीर्घ नसलेतरी ज्या काळात त्यांनी हे नाटक रचले, ते पाहाता मराठी नाट्य वाङ्मयात सदर नाटकामुळे भरच पडली आहे. कालिदासाच्या नाटकात शकुंतलेच्या सौंदर्याचे वर्णन दुष्यंत राजा व तिच्या मैत्रिणी करत असत, परंतु या नाटकात ती स्वतःच म्हणते,

'सुंदर मुख पाहुनि सखी माझे, भुलूनी भ्रमर मनी  
विकचकमल म्हणूनी झुरूनी नाश करितो साजणी'

नाटकाच्याप्रारंभी गणेशवंदना आहे. त्यात 'शरणू भोसलेवंश पालक शरणू शरणू विनायक।।' अशा चरणातून भोसले वंशाची गणेशाप्रति असणारी भक्ती दिसून येते. वसंत ऋतूचे वर्णन करतानाही एकोजीराजे यांच्या लेखणीस बहर येतो,

'नव पल्लव समेत वल्ली पाहा।

मधुकर झंकार करिता पाहा।

कोकीळ ध्वनी करितात पाहा।

शृंगार काय वर्णू मी सखी सांगा।'

अशा पंक्ती शकुंतलेच्या मुखात टाकून, एकोजीराजांनी नायिकेला नाटकाच्या केंद्रभागी ठेवले आहे. तिच्या या

ISSN No. 2319-6025

शोक बोलण्यामुळे तिचे सौंदर्य खुलताना दिसते. शकुंतलेचे संवाद ऐकून दुष्यंत 'मन माझे हरिते पाहों' असे मान्य करतो. ही गंधर्व कन्या आहे की ऋषिकन्या? असा प्रश्न त्याला पडतो. तर दुष्यंताला पाहून शकुंतलाही म्हणते, 'विह माझा सोसवेना मधुप वेणी आता.' या दोघांचे वर्णन एकोजीराजांनी समर्पक शब्दांत केले आहे. शकुंतला आणि दुष्यंत यांचे प्रेमाकर्षण पाहून तिच्या सख्या म्हणतात,

ऐके वायी शकुंतले, झाले तुझे मनोरथ सफले।  
आजी दैव अनुकुले, झाले आम्हा संतोष झालें।।  
दुष्यंत तुला योग्य, तू दुष्यंत राजासि योग्यें।  
वरिल्या या नृपतीसे, तू आनंद होईल आम्हासी'।।

हे वर्णन ऐकून दुष्यंत शकुंतलेला कमलनयनी, मधुरधरा अशा सौंदर्ययुक्त उपमा देऊन गंधर्व विवाहासाठी तयार हो असे आवाहन करतो. हे मधुर वक्तव्य ऐकून शकुंतलाही दुष्यंताला नृपशिरोमणी असे संबोधते.

एकोजीराजांनी योजलेली ही अलंकारयोजना इथे प्रेक्षकांचे मन वेधून घेते. इथे दोघांचा गंधर्वविवाह संपन्न होतो. या दांपत्याला एक पुत्ररत्न प्राप्त होते. पण दुष्यंताला राजमहाली गेल्यावर शकुंतलेचे विस्मरण होते. येथे एकोजीराजांनी देवर्षी नारदांना नाटकात प्रवेशित करून दोघांचा मिलाफ घडवला आहे. मुलाचे नाव भरत ठेवल्याचे सांगून नाटककारांनी नाटकाची फलश्रुतीही सांगितली आहे. सदर नाटकात दुष्यंत-शकुंतला यांचा पुत्र भरत याचा विवाह गंधर्वकन्या सुकन्या हिच्याशी होतो आणि नाटक संपते. एकोजीराजांनी वापरलेल्या उपमा, चपखल शब्दयोजना, अलंकारिक भाषा, समयोचित संवाद यांमुळे नाटकाचे सौंदर्य खुलले आहे.

### दोन्ही नाटकांमधील साम्यस्थळे

कालिदासाने 'अभिज्ञानशाकुन्तलम' आणि एकोजीराजांचे 'शाकुंतल' हे नाटक महाभारतातील कथेवर आधारित लिहिलेले आहे. विश्वामित्र आणि मेनका यांची कन्या शकुंतला कण्वऋषींच्या आश्रमात राहात असते. पुर्वशातील राजा दुष्यंत शिकारीसाठी वनात गेला असताना तो शकुंतलेच्या सौंदर्याने वेडा होतो. शकुंतलेला तो वैभवाचे

आमिष दाखवून पत्नी होण्याचा आग्रह धरतो. वडील आश्रमात नाहीत असे सांगूनही, क्षत्रियाला गंधर्वविवाह करता येतो असे सांगून, तिला विवाहास प्रवृत्त करतो. 'माझा मुलगा राज्याचा वारस झाला पाहिजे', या अटीवर शकुंतला विवाहास मान्यता देते. कण्वऋषी आश्रमात आल्यावर त्यांना अंतर्ज्ञानाने सर्व समजते. तुला नगरांत घेऊन जाण्यासाठी ताबडतोब सैन्य पाठवतो, असे सांगून गेलेला दुष्यंत सहा वर्षे उलटूनही येत नाही. इकडे शकुंतलेला पुत्रप्राप्ती होते. वनातील सर्व प्राण्यांवर त्याचा वचक असल्याने कण्वमुनी त्याचे नाव 'सर्वदमन' ठेवतात. शकुंतलेला सासरी पाठवतात पण दुष्यंत तिला ओळख देत नाही. शकुंतला संतापते आणि त्याची निर्भत्सना करते. तेवढ्यात 'हा तुझा पुत्र असल्यामुळे त्याचा स्वीकार कर.' अशी आकाशवाणी होते. तेव्हा दुष्यंत शकुंतलेचा स्वीकार करून सर्वदमनला युवराज करतो. असे महाभारतातील मूळ कथानक आहे.

कालिदासाचे 'अभिज्ञानशाकुन्तलम' हे सात अंकी नाटक आहे तर एकोजीराजांचे 'शाकुंतल' हे नाटक अभिज्ञानशाकुन्तलमचा अत्यंत क्षीण पडसाद आहे. शकुंतलेच्या सौंदर्याचे वर्णन करताना दोन्ही नाटककारांनी आपली लेखणी सैल सोडलेली आहे. अभिज्ञानशाकुन्तलमध्ये राजा दुष्यंत शकुंतलेचे वर्णन करताना म्हणतो, 'ही सुकुमार बाला वल्कलानंसुद्धा अधिक मनोहर दिसत आहे.' तर शाकुंतल नाटकात म्हणतो,

'लाजतेससी मज पोहूनि कमलानयनी।।

मुख माझे चंद्रबिब हे। तुज नेत्र चकोर हे'।।

या दोन्ही नाटकांत भरभरून निसर्गवर्णन आले आहे. मानव आणि निसर्ग यांची एकरूपता नाटकांत अनुभवायला मिळते. तसेच शब्दांची कलात्मक योजना, लयबद्धता, अर्थ आणि ध्वनी यांचे मनोज्ञ दर्शन घडते. ही साम्यस्थळे दोन्ही नाटकांत सापडतात.

### निष्कर्ष

१. एकोजीराजांचे नाटक अभिज्ञानशाकुन्तलमची प्रतिकृती असली तरी ती स्वतंत्र रचना आहे.
२. एकोजीराजांचे नाट्यप्रेम दिसून येते.

३. एकोजीराजांच्या काळातील भाषेचे दर्शन घडते.
४. मूळ कथानकाला बाध न आणता केलेली नाट्यरचना.
५. एकोजीराजांचे संस्कृत आणि मराठी भाषेवरील प्रभुत्व दिसून येते.
६. एकोजीराजांमुळे नाट्यप्रवाह प्रवाहित राहिला.
७. भोसले घराण्याची साहित्यसेवा प्रवाहित राहिली.
८. मूळ नाटकात दुष्यंत-शकुंतला यांचा मिलाफ आकाशवाणी झाल्यावर होतो, पण एकोजीराजांच्या शाकुंतल नाटकात नारद त्यांचा मिलाफ घडवून आणतो.
९. एकोजीराजांच्या नाटकात दुष्यंत-शकुंतला यांचा पुत्र भरत याचा विवाह गंधर्वकन्या सुकन्या हिच्याशी होतो.
१०. शाकुंतल नाटकात शकुंतला कण्व मुनींच्या आश्रमात असते त्याऐवजी कश्यप असे चुकून झाले असावे.

### समारोप

अशाप्रकारे शहाजीराजांपासून सुरू झालेला सहत्यप्रवास कर्नाटकमार्गे व्यंकोर्जींच्या माध्यमातून तामिळनाडूपर्यंत पोहोचला. खरेतर तंजावरच्या मराठी राजांनी मराठी नाटकांचा

पाया रचला असे अभ्यासांती म्हणावे वाटते. भोसले वंशातील राजांनी राज्यकारभाराच्या माध्यमातून महाराष्ट्राला राजकीय स्थैर्य मिळवून दिले. त्याचबरोबरच विपुल साहित्यरचना करून सांस्कृतिक स्थैर्यही मिळवून दिले.

### संदर्भ

१. धनपलवार माणिक : 'दाक्षिणात्य साहित्य-संस्कृतीचा मराठीशी अनुबंध', प्रकाशक राज्य मराठी विकास संस्था, मुंबई.
२. मोरे नंदकुमार : 'सरस्वती महाल ग्रंथालय', मराठी विश्वकोशामधील दि.१० नोव्हेंबर २०२५ ची नोंद.
३. वाटवे के.ना. : 'संस्कृत काव्याचे पंचप्राण', मनोहर ग्रंथमाला प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती, १९७०.
४. नसिराबादकर ल. रा. : 'मध्ययुगीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास', भाषाविकास संशोधन संस्था, कोल्हापूर, प्रथम आवृत्ती, २०२३.
५. एकेन्द्र ऊर्फ एकोजी (दुसरे) राजेकृत शाकुंतल नाटक.
६. वाळिंबे रा.शं. : 'अभिज्ञानशाकुन्तलम' मराठी आवृत्ती, मेसर्स जोशी आणि लोखंडे प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती, १९५६.



बृहदेश्वर मंदिर, तंजावर



सरस्वती महाल ग्रंथालय, तंजावर



जगातील सर्वात मोठा मराठी  
शिलालेख, तंजावर

Printed Book

बुक-पोस्ट

प्रति, \_\_\_\_\_  
\_\_\_\_\_  
\_\_\_\_\_



डॉ. भरत जाधव

अध्यक्ष, शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघ, कोल्हापूर

द्वारा : द्वारकाधिश, साईनगरी, नागठाणे, ता. जि. सातारा-४१५५१९

ई-मेल : shivimmarathi@gmail.com

भारती मुद्रणालय, कोल्हापूर.



Scanned with OKEN Scanner